

УДК 94(477.46)«16/18»

Т. А. КЛИМЕНКО*

УМАНЬ У XVII–XIX ст.: РОЗКВІТ ТА ЗАНЕПАД

Висвітлено історію виникнення, життєвий уклад унікального міста України – Умані у XVII – XIX ст. Поціновано внесок Станіслава Щенсного Потоцького у розвиток та формування європейських цінностей міста. Особливу увагу приділено розкриттю причин, руйнівних сил та характерних особливостей занепаду стародавнього міста Умань.

Ключові слова: місто Умань; історія; розбудова; розвиток; занепад.

Сучасні історики першу згадку про Уманщину датують 1497 р., а першу писемну згадку про місто Умань – 1616 р., але ця місцевість була заселена ще у давні часи. Пам'ятки трипільської, скіфської, білогородівської, чорноліської та наступних археологічних культур ще до XIII ст. знаходили не тільки на території Умані та прилеглий місцевості.

Упродовж багатьох віків Уманщина була ареною зіткнень загарбницьких інтересів, зазнавала частих руйнівних нападів чужинців, і місто багато разів знищувалося. Після поневолення Київської Русі татарами деякий час підкорялася Золотій орді, а згодом увійшла до складу Литовського князівства і у XVI ст. перейшла у відання Польщі. У 1763 р. місту було надано Магдебурзьке право.

В українських землях Магдебурзьке право, як середовище для формування демократичних традицій в містах, було започатковане у складі Великого Князівства Литовського у XIV ст. Уже тоді рівною мірою та однаковими темпами формувалися європейські цінності у східних і західних європейських країнах. Магдебурзьке право на Правобережній і Лівобережній Україні за своїм змістом і формою відрізнялося від одноіменного, яке застосовувалося в Західній Європі.

Оскільки місто знаходилося на кордоні степів, зайнятих кочівниками, то до його зміцнення будівельники ставилися з особливою ретельністю. У 1659 р. у “Переяславському договорі” Умань згадується як один із найважливіших укріплених населених пунктів України. У 1670–1674 рр. Умань була столицею Правобережної України під керівництвом гетьмана Михайла Ханенка, проте у 1674 р., під час конфлікту між гетьманами, місто було завойоване, зруйноване та пограбоване союзним гетьману Петру Дорошенку турецьким військом. З того часу місто спорожніло та прийшло в занепад.

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області.

Попри те, що ця територія часто спустошувалася кримськими татарами й була малолюдною, все ж у 1609 р. не була пустелею. Про це свідчить і дарча грамота короля Сигізмунда III Ваза¹ про передавання її у власність старості брацлавському, вінницькому, звенигородському графу Валентію Александеру Калиновському², який зміцнив ці землі та з часом передав їх як придане одній зі своїх доньок – Гелені. У 1726 р. Гелена продала свій маєток графу Франциску Салезію Потоцькому³, якого згодом, у часи правління короля Августа III називали “королем руських країв”⁴ (України). Франциск Салезій Потоцький – яскравий представник польського шляхетського роду Потоцьких, які у XVII–XX ст. володіли великими земельними маєтностями у Польщі й на Україні. “Королем руських країв” його називали небезпідставно: у воєводствах Бельському, Руському, Волинському і Брацлавському нічого не виконувалося без його волі; в судах і трибуналах не вигравалося жодної тяжби без його протекції; посади судді, старости, сенатора і депутата отримувалися лише за рекомендаціями Потоцького. Він був власником міст і містечок, кількох сотень сіл, 400 тис. кріпаків. Палац у Кристинополі (нині м. Червоноград, Львівської обл.), у якому він жив, охоронявся власним військом. На Уманщині ж були зосереджені найбільші і найбагатші його маєтності, які, в тому числі й Умань, він здавав в оренду⁵ і отримував найбільші прибутки.

У 1760 р. власник Умані перетворив місто в досить укріплену фортецю⁶ – могутній форпост магнатської держави в регіоні. Уманська фортеця була однією з найбільших та наймогутніших на правобережних українських землях. Умань став важливим політичним, культурним і значним торговельним центром Правобережжя, де вели жваву вільну торгівлю купці з Польщі, Росії, Запорожжя, Туреччини, Вірменії, Греції. Для того, щоб залучити до торгівлі ще більше місцевих та іноземних купців, Потоцький зацікавив їх умовою надання на деякий час певних пільг та привілеїв. Щороку в Умані проходили 12 ярмарків, центральне місце яких було зосереджено в Торгових рядах, збудованих у 1780 р. Ярмарки тривали, як правило, близько двох тижнів.

Будучи глибоко релігійною людиною, Францішек Потоцький у 1765 р. в Умані заснував базиліанський монастир зі школою при ньому на 400 учнів. У 1812 р. побудував Свято-Миколаївську церкву та костіол Успіння Богородиці у 1826 р. У цей час місто мало значні ознаки релігійного та культурного осередку.

Після смерті Ф. Потоцького (1772 р.) повновладним господарем величезного маєтку, обтяженого мільйонними боргами, став його єдиний син – Станіслав Щенсний (Фелікс) Потоцький, який сприяв оновленому розвитку міста. Після одруження 1774 р. з графінею Юзефиною Амалиєю Мнишек, С. Потоцький наступного року переніс свою резиденцію на Правобережну Україну. Побачивши вперше свої маєтки, він був вра-

жений нечуваною красою і врожайністю цього краю. Ним оволоділо бажання зайнятися господарською діяльністю. У своїх маєтках С. Потоцький приділяв велику увагу вдосконаленню сільського господарства та збільшенню лісів. Тут розводили невідомі до того часу в Польщі сорти пшениці, жита, вівса. Багато уваги приділялося покращенню порід великої рогатої худоби⁷. Розпочалося поступове переведення селян на т. зв. генеральний чинш – заміну всіх повинностей на гроші. Така форма розрахунків була вигідна кріпакам, оскільки сприяла розвитку їх господарювання. Для своїх селян С. Потоцький запровадив “касу допомоги” та ввів поденний розрахунок у розмірі 12–15 грн.

У розробленій для його маєтків інструкції “Ключовому економу” (управителю відповідної частини населених пунктів) зазначалося, що економ повинен ставитися до кріпака як до “людської особистості”, але якщо він не може, то у всякому разі він повинен його вважати за саме важливе добро господаря”, якому він служить⁸. У другому пункті зазначалося, що кожний підданий повинен жити не в землянці, а в “надземній хаті”, яку повинен збудувати. Ключовий економ повинен був слідкувати, щоб усі селяни кожні шість років садили у своєму дворі відповідну кількість яблунь, груш, вишень та шовковиць, а в непридатних для оранки землях – швидкорослі дерева: верби та тополі⁹. Щовесни в маєтках С. Потоцького села були вкриті білосніжними квітами фруктових дерев.

З 1773 р. С. Потоцький залучився до політичної діяльності. Напередодні 20-х роковин коронації Станіслава Понятовського та з метою піднесення військової сили Польщі на польському сеймі 1784 р., він оголосив про свій подарунок Речі Посполитій – передачу створеного ним артилерійського полку та подальше його утримання. З цього приводу поет Сярчинський написав вірш, в якому прославляв патріотизм Потоцького¹⁰. Для командування полком 1786 р. був присланий поручик Людвик Метцель (повне ім'я – Людвиг Христіан Метцель – *Т. К.*), який у подальші роки став ключовою фігурою у розвитку Умані. Оскільки Потоцький мав звання генерала всієї польської артилерії, Л. Метцель був призначений в його підпорядкування.

Подальша політична діяльність С. Потоцького не пішла йому на користь, однак саме завдяки йому Умань стала відомою далеко за межами країни.

На черговому сеймі 1788 р. прогресивна група державних діячів на чолі з королем винесла на розгляд ряд законопроектів, котрі мали вивести Польщу із скрути, в яку її завела феодальна аристократія, зміцнити центральну владу й покласти край шляхетській сваволі, що вела Річ Посполиту до явної загибелі.

Незадоволені королівськими заходами феодали: Потоцький, великий гетьман Браницький, польний гетьман Ржевуський, князь Четвертинський та ін. зібралися недалеко від Умані в містечку Торговиці

і склали т. зв. Торговицьку конфедерацію, яку очолив С. Потоцький. Цей виступ призвів до другого поділу Польщі у 1793 р. Торговицьких конфедератів розцінили в Польщі як зрадників батьківщини. Рятуючись від польських патріотів, С. Потоцький був вимушений виїхати за кордон разом із коханкою, красунею Софією (дружиною коменданта Херсона Ю. Вітта) та невеликою групою своїх підлеглих, серед яких був і Л. Метцель, і оселитися в Гамбурзі з наміром ніколи не повертатися в свої маєтки.

Керувати маєтностями залишилася його дружина Ю. Потоцька, зобов'язавшись пересилати чоловікові кошти. Проте вона не змогла налагодити контроль за діяльністю адміністрації маєтків, тому прибутки різко зменшились і кошти в Гамбург не надходили. Залишившись без засобів до існування, С. Потоцький повернувся в Україну. Восени 1795 р. він оселився в Умані.

У 1793 р. Уманщина ввійшла до складу Росії, а в 1797 р. Умань стала центром повіту Київської губернії¹¹. Наприкінці XVIII ст. це було невеличке місто, яке у 1797 р. нараховувало 1354 жителі¹² (в цю кількість не входили кріпаки, які жили у передмістях і обслуговували фільварок Потоцьких, а також кріпаки – наймити у міського населення, разом з якими населення міста складало понад три тисячі чоловік)¹³. У 1799 р. в Умані нараховувалося декілька мурованих будинків, три церкви, два костьоли, близько ста крамниць, три заїжджих двори, їдальня, п'ять шинків на передмістях, лазарет, аптека, базиліанське училище, графський фільварок на Осташівці, чотири водяних млини, цегельня, броварня. У місті було немало ремісників (шевців, кравців тощо), серед яких був і ювелір (золотар), які використовували найману працю. Всіх наймитів у місті було 42 чоловіки та 173 жінки, всі вони, здебільшого, були вдови і сироти¹⁴.

Російський письменник П. Сумароков, який побував у 1799 р. в Умані, відзначав, що “Умань дуже гарне містечко... достатня кількість обивательських і графа Потоцького гарних кам'яних будинків, багато ремісників. Умань звичайно, перевершує більшу частину наших малих міст”¹⁵.

Отже, з осені 1795 р. Станіслав Потоцький змушений був оселитися в Умані, через те, що в Тульчині, хоч і не постійно, жила його дружина Юзефа. Повернувшись з-за кордону до своїх маєтків, С. Потоцький не знайшов внутрішнього спокою. Головною метою його життя було налагодження господарства, і вже через рік прибутки з маєтків стали наповнювати касу¹⁶.

Не виходила з голови втрата Польщею державного існування, до чого і він був причетний. Відчуття власної провини, крах політичних розрахунків, ненависть до нього польських патріотів і розлад у родинному житті – все це ятрило його душу. Самолюбство спонукало його до того, щоб чимось показати ще свою силу і велич. Вдалою нагодою

цьому стало його бажання побудувати розкішний декоративний сад і назвати його ім'ям коханої – Софії.

Добре знаючи здібності сумлінного і працюючого інженера Л. Метцеля, граф доручив йому відповідальне будівництво. За словами С. Потоцького, “він (парк – *Т. К.*) повинен був бути одним із кращих у Європі. Грошей на нього шкодувати не буду”¹⁷. Потоцький надав інженеру право використовувати на будівництві селян Уманського ключа¹⁸ (в маєтках графа одних тільки кріпаків-чоловіків налічувалося 165 тис.¹⁹).

Планування парку, відповідно до задуму Л. Метцеля, прив'язувалося до природного рельєфу місцевості, яку потрібно було оформити так, щоб усе виглядало споконвічним. “Софіївку” будували з 1796 р. протягом майже десяти років щодня в середньому по 800 кріпаків.

Після смерті С. Потоцького (1805 р.) маєтки поділили поміж синами. Умань і частина Уманщини перейшла у власність Софії²⁰ і будівництво парку припинилося, виділялися лише невеликі кошти для догляду за ним. Незважаючи на деяку незавершеність у будівництві, парк перевершив усі прижиттєві сподівання його володаря і був визнаний шедевром садово-паркового мистецтва. Це був триумф творчості вправних рук його будівничих.

Перебування повітового центру в приватних руках створювало певні труднощі для державної адміністрації. Софія Потоцька вела протягом довгого часу перемовини про продаж Умані казни²¹. Велика пожежа, що сталася 1809 р. через нечувану засуху, знищила 205 будинків, що належали Софії²². Це стримувало представників уряду від здійснення викупу міста. Воно мало кепський вигляд, про що записав у своїх спогадах поет князь І. Долгорукий, побувавши в Умані 1810 р.: “... серед великої вулиці побудовано кам'яний тюремний будинок з обох боків вулиці і сполучений двома колонами з склепінням, що здаля створює враження тріумфальної брами; але як же здивуєшся, коли наблизившись до них, почувеш жалібний стогін в'язнів”²³.

Беручи до уваги волелюбний, по своїй природі, дух жителів цього регіону, у 1812 р. з населення Уманщини урядом було утворено Уманський козачий полк, що приймав активну участь у Вітчизняній війні²⁴.

Після смерті Софії Потоцької (1822 р.) усі її маєтки за заповітом перейшли до сина – полковника Олександра Потоцького.

Умань у ці роки продовжувала залишатися невеликим містом. У 1827 р. тут було 983 житлові будинки і 5858 душ населення, не рахуючи близько тисячі кріпаків, які жили у передмістях. Міське населення розподілялося на такі категорії: чиновників – 87, чиншової шляхти – 176, купців третьої гільдії – 134, міщан – 3795, ремісників – 697, хліборобів із міщан – 194, базиліанських ченців, наймитів і наймичок – 70, учнівської молоді – 744 особи. В місті працювало два заводи (пивовар-

ний і медоварний), три млини, крім того, існувало три церкви, костюл, базиліанський монастир, три синагоги і театр, збудований О. Потоцьким.²⁵ Успішно функціонували середня школа для шляхетської молоді при базиліанському монастирі, в якій навчалося 558 учнів, повітова школа для дітей духівництва, заснована 1819 р., два пансіони для дворянських дівчат, в яких навчалося 38 учениць та нижня парафіальна школа для дітей духівництва, в яких навчалося 42 учні²⁶. З медичних установ діяли військовий лазарет, шпиталь і дві аптеки, а п'ять лікарів обслуговували не тільки Умань, але й увесь Уманський повіт, в якому нараховувалося 5 містечок і 151 село, де проживало лише селян “мужеска пола” 58647 чоловік. У повіті до того ж ще мешкало 46 поміщиків і шляхти 2378 чоловік²⁷.

Наприкінці 20-х років XIX ст. патріотичні сили Польщі виступили за відновлення втраченої свободи. В цей час О. Потоцький, перебуваючи у Варшаві, запропонував повстанському керівництву свою допомогу, організувавши на свої кошти полк. Проте, діставши звання генерала О. Потоцький не встиг взяти активної участі у повстанні через швидкий вступ російських військ у Варшаву.

За розпорядженням імператора Миколи I від 21 липня 1831 р. Умань і всі маєтки “заколотника”, “державного злочинця” графа О. Потоцького були секвестровані, а 21 жовтня 1832 р. конфісковані на користь держави²⁸.

Протягом наступних чотирьох років маєтки О. Потоцького перебували у віданні Київської казенної палати. Парк “Софіївка” імператор Микола I подарував своїй дружині Олександрі Федорівні, і відтоді його стали називати “Царициним садом”, однак догляду за ним практично не було²⁹.

Такою є історія існування Умані – цього чудового куточка, славно-го своїми досягненнями. Яскравим здобутком стала побудова парку – “дива України”, натхненницею якого була чарівна жінка, яку наприкінці XVIII ст. п'ять найбільших європейських монарших дворів визнали за найкращу жінку епохи Відродження.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 49, оп. 1, спр. 2966, арк. 5.

² Державний архів Черкаської області (далі – Держархів Черкаської обл.), ф. Р-5624, оп. 1, спр. 78, арк. 3.

³ Там само, спр. 35, арк. 2.

⁴ *Никольский С.* Нравы польских магнатов / С. Никольский // Вестник Западной России. – Вильно. – 1868. – С. 284.

⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 547.

⁶ *Скарьковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину / А. Скарьковский. – Одесса. – 1845. – С. 78

- ⁷ История Польши : В трех томах. Изд-во: АН СССР, 1954. – Т. I. – С. 300.
- ⁸ ЦДАК України, ф. 49, оп. 1, спр. 2523, арк. 12–17.
- ⁹ Там само, арк. 9–10.
- ¹⁰ Там само, спр. 1756, арк. 12–13.
- ¹¹ Господарство Київщини. – К. – 1926. – С. 4.
- ¹² *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – Ч. 1–3. – СПб. : Тип. Министерства внутренних дел, 1852. – Ч. I. – С. 445.
- ¹³ ЦДАК України, ф. 484, оп. 6, спр. 146, арк. 51.
- ¹⁴ Там само, ф. 49, оп. 1, спр. 37, арк. 2–6.
- ¹⁵ *Сумароков П.* Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / П. Сумароков. – М. – 1800. – С. 237.
- ¹⁶ Держархів Черкаської обл., ф. Р-5624, оп. 1, спр. 38, арк. 51.
- ¹⁷ *Комаровский Е. Ф.* Записки графа Е. Ф. Комаровского // Исторический вестник. – СПб, 1897. – № 11. – С. 428.
- ¹⁸ “Уманський ключ” – прилеглі до Умані села-маєтки графа С. Потоцького, підпорядковані одному ключовому економові; цей ключ охоплював територію сучасного Уманського району і деякі села сусідніх районів.
- ¹⁹ Держархів Черкаської обл., ф. Р-5624, оп. 1, спр. 36, арк. 14.
- ²⁰ ЦДАК України, ф. 445, оп. 1, спр. 58, арк. 257–305.
- ²¹ Там само, ф. 49, оп. 2, спр. 1759, арк. 58–59, 123.
- ²² Там само, арк. 36.
- ²³ *Долгорукий И. М.* Славны бубны за горами или Путешествие мое коекуда 1810 года / И. М. Долгорукий. – Москва : в университетской типографии (Катков и К), 1870. – С. 215–217. Мова йде про залишки брами уманської фортеці. Брама була розібрана 1812 р. при будівництві на її місці церкви.
- ²⁴ Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів. – К. – 1948. – С. 12.
- ²⁵ ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 632, арк. 1–3.
- ²⁶ Там само, спр. 11, арк. 39, 58.
- ²⁷ Держархів Черкаської обл., ф. Р-5624, оп. 1, спр. 79, арк. 31, 32.
- ²⁸ Там само, спр. 35, арк. 21.
- ²⁹ Там само, спр. 34, арк. 168.

The article deals with the history of establishment and lifestyle of Uman – unique city of Ukraine in 17–19 centuries. Appreciated Stanisław Szczęsny Potocki contribution to the development and formation of the European values of the city. Particular attention is paid to the disclosure causes and destructive forces and the characteristics of the decline of the ancient city of Uman.

Key words: Uman city; the history; the development; the decline.